

Radnički pokret u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća razvijao se prvenstveno pod utjecajem socijalističkih ideja koje su u grad dopirale iz Mađarske. Osijek je tada bio jedan od najvećih i gospodarski najrazvijenijih gradova Slavonije i Hrvatske, o čemu svjedoči intenzivna aktivnost trgovačko-obrtničke komore i otvaranje značajnih industrijskih postrojenja. Tada kapitalizam potiskuje feudalne doktrine što dovodi do stvaranja novih društvenih odnosa. Kroz svoje akcije radnici zahtijevaju reguliranje radnog vremena, uvođenje općeg izbornog prava, slobodu tiska itd. Cilj rada je analizirati društveno-politički kontekst djelovanja radničkog pokreta u Osijeku u razdoblju od 1867. do 1920. godine. Osim toga, nastoji se analizirati ideološki karakter prvih radničkih kretanja u Osijeku i Hrvatskoj općenito.

Usljed pojave industrijske revolucije u Europi se u 19. stoljeću javlja nova društvena dinamika koja postupno iza sebe ostavlja anakrono feudalno gospodarstvo. Na krilima tvorničke masovne proizvodnje kapitalizam doživljava uzlet, a kao njegov protuodgovor afirmiraju se socijalističke ideje o klasnom sustavu i negativnim značajkama istoga. U Velikoj Britaniji i Francuskoj već su se 1830. i 1848. godine javile narodne pobune tijekom kojih su se njihovi sudionici referirali na klasno nazivlje. Radnička klasa, koja je pokrenula prve velike masovne pokrete, sastojala se od obrtnika i radnika koji su radili kod kuće i u manufakturama. Bili su ujedinjeni u zahtjevu za ostvarivanjem sustava socijalne pravde te su se suprotstavljali nasilnim neuravnoteženostima industrijske revolucije. (Povijest, 14, 2008: 310-311) Ipak kritičari kapitalističke doktrine nerijetko su se razilazili oko toga kroz koji bi oblik revolucionarnog djelovanja trebali izraziti vlastito nezadovoljstvo te kako bi buduće društvo trebalo izgledati.[1] Navedena društvena kretanja nisu zaobišla ni Hrvatsku, a upravo je u Osijeku osnovano prvo radničko društvo na ovim prostorima.

GRAĐA O POVIJESTI RADNIČKOG POKRETA U OSIJEKU

O samoj građi za povijest radničkog pokreta u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća nešto je, među ostalima, pisao i povjesničar Ante Vukadin 1991. godine. On je smatrao da Arhiv u Osijeku osjeća dužnost i potrebu da temeljito istraži bogatu revolucionarnu prošlost osječkog radništva budući da je upravo ovdje formirano prvo radničko društvo u nekadašnjim jugoslavenskim zemljama, i jer je Osijek bio jako žarište naprednog radničkog pokreta. Prema njegovom mišljenju uzimajući u obzir broj objavljenih dokumenata moguće je svestrano proučavati povijest radničkog pokreta u Osijeku do 1894. godine. Posebno izdvaja rad povjesničara Ive Mažurana za kojeg tvrdi da je posao uistinu savjesno obavio prilikom uređivanja zbirke izvora o radničkom pokretu.[2] Vukadin kaže kako su dokumenti koji predstavljaju relevantne izvore za proučavanje ove problematike pisani hrvatskim, njemačkim i mađarskim jezikom. Budući da su registrirani u službenim knjigama gradske kancelarije možemo tvrditi da su originalni i autentični. Svi su dokumenti (koje je on proučavao, nap. a.)

objavljeni izvorno, sa svim jezičnim i stilskim karakteristikama, a Vukadin tvrdi kako je imao velikih poteškoća prilikom transkripcije i dešifriranja pojedinih tekstova. (Vukadin, 1991: 166-167)

Povjesničar Kamil Firingner naglašava kako je otežano proučavanje svakog pokreta koji je djelovao protiv vlasti. Napominje kako treba imati na umu da je bilo nezakonito i opasno čuvati bilo kakvu dokumentaciju ili literaturu kako „protivnik” ne bi našao ni najmanji trag. (Glas Slavonije, Kamil Firingner, 15. 9. 1957: 8) Tako nas ne treba čuditi da su većinu povjesničarima vrijednih izvještaja o radničkom pokretu u Osijeku napisali upravo policajci i ostali predstavnici vlasti, koji su se željeli dodatno informirati o subverzivnim radnjama nezakonitih udruženja. Vrijedne izvore predstavljaju nam i korespondencije između osječkih gradonačelnika, banova i drugih značajnih političara gdje ovi pišu o socijalistima i njihovim skupštinama.

GOSPODARSKI POLOŽAJ OSIJEKA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

U 19. stoljeću se Osijek razvio kao jedno od središta posredničkog poslovanja, zahvaljujući povoljnom položaju uz rijeku Dravu. Do polovine 19. stoljeća ovdje se osnivaju brojne manje radionice izvan okvira cehovskog obrta, koje nisu vezane uz tradicionalnu tranzitnu i izvoznju žitnu ili drvnu trgovinu. Ove manufakturne radionice osnivaju uglavnom pojedini obogaćeni obrtnici ili trgovci iz sloja srednjeg građanstva, te doseljenici iz drugih zemalja koji predstavljaju preteče građanskog industrijsko-kapitalističkoga poduzetništva. (Karaman, 1991: 9–10)

Važnu instituciju tog vremena predstavlja osječka trgovačko-obrtnička komora koja okuplja istaknute osobe privrednog života Osijeka. Komora je isticala važnost željezničke povezanosti Slavonije s Hrvatskom, a zalagala se i za širenje trgovinskih interesa na područje Ugarske. Osim toga, potiče se otvaranje kreditnih ustanova radi pomaganja trgovačkog poslovanja. Tada jačaju osječke banke koje pomaže češki kapital, a strance posebno privlači eksploatacija slavonskih šuma u svrhu izrade drvne građe. (Karaman, 1991: 61–146) Hrvatski, a tako i osječki privrednici, od sredine 19. stoljeća sudjeluju na brojnim gospodarskim izložbama u inozemstvu ili u drugim zemljama Monarhije. Godine 1889. u Osijeku je održana gospodarska izložba. Otvorio ju je na praznik ugarskog kralja sv. Stjepana 20. kolovoza sâm ban. (Karaman, 1991: 71–199)

Grad Osijek imao je 1857. godine 14.344 stanovnika, 1869. broj je porastao na 17.247 [3], a 1890. godine u Osijeku je živjelo 19.778 ljudi. U drugoj polovici 19. stoljeća u Osijeku je više žena nego muškaraca jer je dosta muškaraca odlazilo u svijet za zaradom ili su ginuli u ratovima. Godine 1854. osnovana je moderna pivovara, 1860. otvorena je tvornica za preradu koža, a pokrenute su i tvornice željeza, stakla i pokućstva. (Sršan, 1996: 71-75) Godine 1856. počinje s poslovanjem tvornica šibica Emericha pl. Reisnera i Josipa Fösmayera, zapošljavajući do 70 radnika; nakon požara 1871. ovaj je pothvat uskoro obnovljen i nastavlja proizvodnju. Šezdesetih godina posluju u Osijeku dva poduzeća alata i strojeva: tvornica poljoprivrednog oruđa i plugova Melchiora Leichta, te tvornica strojeva i lijevaonica Gustava Wagnera. Treba spomenuti i osnivanje paromlina 1864. godine koji je zapošljavao 40 radnika. (Karaman, 1991:

38–143) Godine 1889. Osijek ima 20 tvornica, 242 trgovine i 1036 samostalnih obrtničkih radnji. (Plećaš, 1973: 7)

ŠIRENJE SOCIJALISTIČKE IDEJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Kad je početkom 19. stoljeća došlo do ubrzanog rasta proizvodnih snaga na kapitalističkoj bazi, odnosno industrijske revolucije u zapadnoj Europi, Hrvatska, koja je u sklopu zemalja Habsburške monarhije činila privredno relativno zaostalu zemlju, imala je oko 400 raznih poduzeća. Najveći broj tih poduzeća bio je smješten u Rijeci, Osijeku, Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Josip Cazi piše kako se kapitalistička klasa u Hrvatskoj formirala uglavnom iz redova trgovaca, bolje stojećih obrtnika i građevinskih poduzetnika, brodograditelja, zatim iz redova samih feudalaca koji na svojim imanjima osnivaju kapitalistička poduzeća itd. Oko 1880. dolazi do značajnog povećanja broja poduzetnika u obrtu i industriji. Osim toga, broj radnika se također drastično povećava. Godine 1857. na području Hrvatske i Slavonije evidentirano je 13.830 radnika, da bi se kroz trideset godina taj broj popeo na 61.543. (Cazi, 1962: 5-6)

Nacionalna i ekonomska zavisnost hrvatskih zemalja, zakašnjeli i spor razvoj kapitalističkih odnosa, uz zadržavanje ostataka feudalne epohe, dat će oznaku čitavom društveno-ekonomskom razvoju, usporedo s tim i specifične karakteristike razvoju radničkog pokreta i ekonomskom položaju radničke klase. (Kovačević, 1972: 389) Prema Vladi Oštriću nemoguće je dati ujednačene zaključke i ocjene kada je riječ o razvoju radničkog pokreta na području nekadašnjih jugoslavenskih zemalja, ako se uzmu u obzir različiti uvjeti i utjecaji pod kojima su se ovi formirali. (Oštrić, 1964: 144-145) Radništvo u Hrvatskoj i Slavoniji u početku se stihijski sukobljavalo s kapitalistima (paljenje poslovnih objekata, spontane pobune) i do 1867. godine svaki pokušaj organiziranja radnika sprječavan je najstrožim kaznama. Protiv udruživanja i štrajkova bile su predviđene kazne tamnicom, protjerivanjem, a također i tjelesne pa čak i smrtne kazne. Radničke bratovštine mogle su djelovati jedino pod kontrolom majstorskih cehova. Usporkos svemu tome socijalističke ideje, pa čak i socijalistički tisak, pedesetih i šezdesetih godina prodiru i u Hrvatsku. Strani radnici, članovi radničkih organizacija, bili su prvi vjesnici nadolazećih pobuna. Zato su policijske vlasti strogo pazile na njihovo kretanje, a socijalistički tisak i literatura bili su cenzurirani i plijenjeni. (Cazi, 1962: 9-10) Mirjana Gross piše kako se moderni radnički pokret u Hrvatskoj razvija u Zagrebu i Osijeku od 1869. te da je on posjedovao socijalističke i anarhističke elemente. (Gross, 1957: 171)

Iako se radništvo nerijetko ideološki međusobno razilazilo, kao njihove zahtjeve možemo izdvojiti uvođenje općeg neposrednog izbornog prava, potpunu slobodu tiska, javno sastajanje, zakonom propisano radno vrijeme, nedjeljni počinak, ukidanje stalne vojske i uvođenje narodne obrane, zabranu rada za djecu i regulirani rad žena u tvornicama, odvajanje crkve od države i škole od crkve. (Cazi, 1962: 21-31) Jačanjem radničkog pokreta i borbe za skraćanjem radnog vremena dolazi do jačeg zaoštavanja suprotnosti između radnika i poslodavaca. Krajem 19. stoljeća sitna buržoazija osuđuje zahtjeve socijalista kao neopravdane. (Kovačević, 1972: 96) Socijalističke organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji blisko su surađivale sa sličnim organizacijama u Austriji i Mađarskoj. U izvještaju bečke policije iz svibnja 1875. godine nalazimo podatak kako

su na kongresu u Marcheggu, koji se održao u "Mađarskoj gostioni", sudjelovali i osječki delegati koji su predstavljali 120 organiziranih socijalista. (Cazi, 1962: 21-31)

Ivan Kovačević piše kako prva radnička društva ne nastaju slučajno u Osijeku, najvećem gradu Slavonije. Osijek je već krajem 60-ih godina 19. stoljeća sa svojih 17.000 stanovnika značajno ekonomsko i administrativno središte. Ovdje je središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije, sjedište Virovitičke županije i trgovačko-obrtničke komore; prometne i druge veze sa susjednom Mađarskom su vrlo žive. (Kovačević, 1972: 153) Iako su veze osječkih i mađarskih socijalista postojale još i ranije, tek su pripreme i osnivanje mađarske radničke partije, čiji rad vlast nije dozvolila, a osobito izlaženje Radničke tjedne kronike, imali jačeg utjecaja na kretanja socijalista u Osijeku. (Kovačević, 1976: 43)

POLOŽAJ OSJEČKOG RADNIŠTVA I PRVE AKCIJE

Iz objavljene zbirke osječkih ljetopisa vrlo malo možemo saznati o položaju radnika i njihovom pokretu u drugoj polovici 19. stoljeća. Iz franjevačkog ljetopisa saznajemo kako je u Osijek u veljači 1846. stigao parobrod Minerva s "poljskim emigrantima i komunistima koji su podigli opasnu bunu Krakovu".[4] Osječki kapucini spominju da se 10. rujna 1895. "zbio strašan zločin" kada je talijanski anarhist Luigi Luccheni ubio austrijsku caricu Elizabetu, no to nema nikakve veze s ondašnjim socijalističkim kretanjima u Osijeku. (Sršan, 1993: 162-338)

Prvi poznati istup radnika u Osijeku zabilježen je 1864. godine. Tada su vlasnici Tvornice stakla otpustili pet stručnih radnika. O ovom sporu pisao je lokalni list Esseker Lokalblatt und Landbote. List je objavio izjavu otpuštenih radnika kojom se obraćaju građanima za pomoć, a objavljen je i odgovor vlasnika tvornice koji demantiraju navode bivših zaposlenika. Godine 1867., inicijativom Gustava Wagnera, osnovano je Osječko radničko-obrazovno društvo (Arbeiterbildungsverein), prvo radničko društvo na ovim prostorima. (Plećaš: 1973: 8) Možemo smatrati da osnivanje Osječkog radničko-obrazovnog društva označava početak radničkog pokreta u Hrvatskoj. (Oštrić, 1973: 99) Osnivačka skupština društva održana je 1. studenoga. Na skupštini je usvojen statut društva i izabrana je uprava na čelu s Gustavom Wagnerom. U statutu su naznačena dva osnovna cilja društva: obrazovni i bolesničko-potporni. (Plećaš: 1973: 8) Vlasti su zabranile rad društva jer se bavilo propagandom socijalističkih ideja. Zabrana rada Osječkog radničko-obrazovnog društva nije pokolebala lokalne socijaliste. Oni i dalje rade oko osnivanja novog radničkog društva i Opće radničke bolesničke i invalidske blagajne koja je trebala pomagati bolesne članove. Dana 21. prosinca 1874. održana je osnivačka skupština Obrtničko-radničkog društva u Osijeku, a budući da nije odobren statut Opće radničke bolesničke i invalidske blagajne, došlo je do osnivanja „Općeg slavonskog bolestne podupirajućeg društva“ u Osijeku. (Cazi, 1962: 100-103) O snazi radničkog pokreta u Osijeku početkom 1870-ih najbolje govori podatak da su članovi Osječkog radničko-obrazovnog društva bili povezani s Prvom internacionalom. U izvještaju ministra unutrašnjih poslova o djelovanju Internacionale u Mađarskoj piše kako su i Osječani, preko svojih mađarskih drugova, održavali kontakte s vodećim ljudima Internacionale, među kojima je bio i Generalni sekretar Karl Marx. U Pešti je 22. travnja 1872. počeo proces protiv većeg broja aktivista optuženih za veleizdaju zbog

sudjelovanja u revolucionarnom socijaldemokratskom pokretu, te zbog veza s Prvom internacionalom i Pariškom komunom. Među uhićenima bilo je i Osječana koji su pokrenuli štrajk solidarnosti s Pariškom komunom. Sudska porota oslobodila je gotovo sve optužene. (Cazi, 1962: 143)

Značajnu pojavu u razvoju radničkog pokreta u Osijeku predstavlja prvi štrajk koji je izbio 25. siječnja 1869. godine. (Plećaš: 1973: 8) Izvori nam govore kako je skupina užarijskih šegrta iz Osijeka početkom 1869. godine obustavom rada nastojala prisiliti svog gospodara Dragutina Mergenthalera da im poveća plaće. Do toga nije došlo, a Mergenthaler je podnio prijavu gradskom poglavarstvu i zamolio ih da uhvate te "silegije i begunce". (Mažuran, 1967: 37)

Dostupni podaci govore nam kako su osječki radnici između 1887. i 1889. godine dnevno radili između 10 i 16 sati. Tako je primjerice u osječkoj pivovari, čiji je vlasnik bio Caetan Sepper, radni dan trajao od 5 sati ujutro do 21 navečer, uz dva sata pauze. U paromlinu se radilo u dvije smjene, od 6 do 18 i od 18 do 6 sati, bez vremena za odmor. U tvornici žigica Adama Reisnera radno vrijeme je bilo od 6 do 18 sati ljeti, te od 7 do 17 sati zimi. Reisnerovi radnici imali su sat i pol predviđenih za odmor, ali jedino ljeti. (Kovačević, 1972: 83) Prema Obrtnom zakonu iz 1884. djeca od 12 do 14 godina starosti smjela su raditi najviše 10, a ona s navršениh 14 godina najviše 12 sati na dan. Žene su imale slobodno četiri tjedna nakon porođaja, a radni dan nije smio početi prije 5 sati ujutro, niti se produžiti preko 21 sat navečer. Ovom zakonu prethodili su zakoni iz 1859. i 1872. godine. (Kovačević, 1972: 72-77) Ipak, navedeni su zakoni bili prilično nejasni i slabo kontrolirani. Godine 1907. donesene su nove zakonske odredbe o socijalnom osiguranju (osiguranje za slučaj nezgode), ali jačanje birokratskih tendencija krši i ograničava dotadašnja prava radnika. (Kovačević, 1972: 392)

AFIRMACIJA OSJEČKOG RADNIČKOG POKRETA 1880-IH I 1890-IH GODINA

Nakon kraćeg zatišja krajem 19. stoljeća, ili točnije 1880-ih i 1890-ih radnički pokret u Osijeku doživljava svoju punu afirmaciju. Radnička aktivnost je na vrhuncu, održavaju se brojni sastanci, a u grad dolaze socijalistički agitatori iz susjednih zemalja. O tome nam svjedoči i bogata korespondencija između bana, gradonačelnika i ostalih političara na ključnim mjestima u Slavoniji koji komentiraju ova događanja. Znatna poticaj oživljavanju radničkog pokreta dali su i neki međunarodni događaji kao što su osnivanje socijaldemokratskih staranaka Austrije (1889.), Mađarske (1890.) i osnivanje II. internacionalne (1889.). (Plećaš, 1973: 9)

Policijски zapisnik iz 17. studenoga 1880. godine piše kako su osječki radnici na nekom skupu držali "svakojake razdražiteljne govore, govore upravljane protiv državnom i društvenom redu." (Mažuran, 1967: 204) Zanimljiv je i članak iz budimpeštanskog lista Arbeiter-Wochen-Chronik, iz 28. studenoga 1880., gdje piše kako se u Osijeku uoči božićnih praznika pojavio plakat na kojem piše sljedeće: Osijek će tada biti veliki grad tek onda kada se radnički bataljoni iz čitava svijeta okupe na sastanku u Osijeku, i ovdje proglase internacionalnu i interkontinentalnu komunu. (Mažuran, 1967: 220)

Ban Pejačević dobio je 1882. godine šifrirani brzojav od ministra unutrašnjih poslova Kolomana Tisze gdje piše da se atentat na srpskog kralja Milana Obrenovića pripisuje socijaldemokratskoj partiji, a njeni članovi borave u Osijeku i Zemunu. Nakon toga osječki gradonačelnik Ivan Živanović podnosi izvještaj banu o osječkim socijalistima i njihovim trenutnim aktivnostima. Navodeći imena Živanović piše kako su "svi ovi na žalost pripadnici grada Osieka" te da im ne mogu suditi kao strancima. Živanović kaže kako su svi nabrojani "tako rekuć propalice te jedva sebe i svoju obitelj od svojeg zanata uzdržavati mogu." Kao jednog od vodećih osječkih socijalista gradonačelnik izdvaja cipelara Franju Fischera, kojeg su protjerali iz grada pa se ovaj naselio negdje u Čepinu. Za rođenog Osječanina Josipa Wolfarta Živanović piše da je "veoma pogibeljan čovjek" koji je u stalnom kontaktu s mađarskim i hrvatskim socijalistima. Gradonačelnik zaključuje izvještaj tako što kaže da će i "najmanje gibanje njihovo Vašoj Preuzvišenosti bezodvlačno u pokornosti izvestiti." (Mažuran, 1967: 266-267) Kovačević piše kako u pokretima krajem 1880-ih zanatlijski radnici postavljaju različite zahtjeve u vezi povećanja i reguliranja nadnice. Radnici sve više zahtjevaju da se plaća prima isključivo u novcu, a ne u naturi. Na taj način željeli su si osigurati veću slobodu izbora i mogućnost ekonomičnije potrošnje nadnice. (Kovačević, 1972: 128)

Početak 1890-ih osječka socijaldemokratska organizacija, koja surađuje sa socijalistima iz Budimpešte, razvija dosta živu aktivnost: prikuplja članarinu, raspačava socijalističke listove Volksstimme i Slobodu i poduzima agitacijska putovanja po unutrašnjosti Slavonije. Uslijed takve aktivnosti dolazi do socijalističkog gibanja u nekoliko mjesta Slavonije. Radnici Belišća, Valpova, Dalja bili su povezani s osječkim socijalistima. U samom Osijeku, u Gornjem gradu, već je tada djelovao sindikat krojačkih radnika. (Cazi, 1962: 67)

Osječki radnici obilježili su po prvi put 1. svibanj 1893. godine. To je bila skromna proslava u kojoj su sudjelovale malobrojne grupe radnika. Poznato je da je povorka od šest ljudi s crvenim karanfilima krenula od Rokove crkve Dugom ulicom (danas Strossmayerova), preko današnjeg Trga Slobode, Županijskom ulicom do gostionice "Lovački rog". Oskudni izvori ne omogućavaju da se detaljnije prikaže proslava. Ovaj događaj nije zabilježen u socijalističkom glasilu Slobodi, a o njoj nema tragova ni u spisima Gradskog poglavarstva. Devet godina kasnije na prvomajskoj svečanosti sudjelovalo je oko 600 radnika, a policija je zabranila procesiju kroz središte grada. Radnici su se na lijevoj obali Drave zadržali do kasnih večernjih sati. Pet godina kasnije, 1907., na prvomajskoj proslavi sudjelovalo je već pet tisuća ljudi te se pjevala Marseljeza na četiri jezika. (Plećaš, 1973: 10-23)

Godine 1894. radnička aktivnost u Osijeku bila je prilično dinamična. Osječki gradonačelnik Rotter piše banu Khuenu da se sastanci socijalista održavaju u jednoj "maloj gostioni", a distribucija ilegalnih novina je prilično intenzivna. (Cazi, 1958: 175-178)

Rotter piše i kako je grad posjetio "zloglasni agitator" Henrik Wieneke, okarakteriziran i kao anarhist, kako bi propagirao ciljeve socijalizma. (Mažuran, 1967: 408) Prije toga je nadsatništvo u Budimpešti javilo satništvu u Osijeku da će za vrijeme božićnih blagdana 1893. godine u Osijek stići poznati radikalni ljevičar Henrik Wienecke u svrhu socijalističke propagande. U izvještaju piše kako Wienecke ima 25 godina, da je po struci rukavičarski pomoćnik te da je izrazito aktivan u Budimpešti gdje širi propagandu o radničkom pokretu. U službenom prijevodu dopisa stoji da je Wienecke "srednjega rasta, mršav, blond vlasih, svjetlo blond brkova, nosi

jarečju bradu, i u hodanju ponješto na stranu se nagiblje." (Mažuran, 1967: 387) Gradonačelnik Rotter je u izvještaju napisao kako je "revni agitator socialistički zloglasni" Wienecke prognan iz Osijeka, a kao dodatni razlog za to vlastima je poslužila i činjenica da ovaj nije imao sve putne isprave. Nakon što su ga ovdašnji socijalisti otpratili do kolodvora Wienecke nije otišao za Budimpeštu već se zaputio u Dardu gdje je radnicima održao buntovan govor. Nakon toga je otputovao u Pečuh. Rotter piše kako je došlo do razilaženja među osječkim radnicima, a zidari su čak i pod "prietnjom krvi" tražili da se svim strancima zabrani posao u Osijeku. Spominje se i tipograf Spehn [5] koji je u prepisci s anarhistima iz ostatka Europe. Rotter piše da "taj agitator organizira ovdje propagandu po velegradskom uzoru, zalazi u susjedne občine skupljajući članove i prinose, on je duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek." U svom izvještaju gradonačelnik Osijeka tvrdi da "poznavajući čud agitatora Spehna da će bezobzirno svoj cilj nastojati provesti ma i drugi stradali." Osim toga, Rotter prenosi Spehnovo razmišljanje da je Osijek svojevrsni El Dorado i da socijalizam ovdje ima sjajnu budućnost. U tekstu stoji da se radnička skupština održala u nekom lokalnu gdje se nakupilo 200 do 300 ljudi, "većinom napiti i nasilne čudi". Zanimljivo je kako gradonačelnik ne vjeruje da će se radnički pokret lako suzbiti. Piše sljedeće: "Gradsko poglavarstvo uvjeren je da neće moći zapriečiti da se socijalizam i u gradu Osijeku neuvreži, da predstoje vremenom štrajkovi i ina pomagala socialistička, nu boji se da će se socijalizam pretvoriti u propagandu čina ako se ne bude moglo energično agitacijom na put stati." (Mažuran, 1967: 408)

U Osijeku se 26. prosinca 1894. u gornjogradskoj pivnici održala javna skupština o pitanju općeg prava glasa. Gradski senator Novak izvještava nas kako je jedan od govornika bio i krojački pomoćnik Elmaner koji je smatrao da su radnici isključeni iz političkog života. Govorio je i Dragutin Traunheim [6], također krojač, koji kaže kako mu govore da su radnici nezreli, ali smatra da "doći će vrijeme gdje će se puk probuditi i progledati." Isti se krojač i kasnije obratio okupljenima prilikom čega je pričao o povijesti pisma kao civilizacijskom dostignuću te o značenju tiskovina i propagandnih materijala. Uz sve to on je svjestan težine cenzure koja je ovdje bila stroža nego u Mađarskoj, ali predlaže izdavanje lista na njemačkom, što su radnici na kraju jednoglasno prihvatili. Za riječ se javio Robert Simon, bravar, koji je ustanovio da "u Ugarskoj od 17 milijuna žitelja samo 850.000 imade izbornu pravo." Simona su vlasti evidentirale kao jednog od vodećih osječkih socijalista. Skup je zaključio Traunheim koji kaže da oni nisu ljudi da pale crkve i da dijele kapital. Svojim razmišljanjima daje nam za pravo da zaključimo kako među osječkim radnicima nije bila popularna radikalno lijeva kritika Crkve i negacija države: "To hoće kapitaliste kojim crkva nije sveta koji našu djecu oskvrnjuju kako je nedavno u Osijeku slučaj bio. Država neka svu zemlju pravedno među seljake razdijeli..." (Cazi, 1958: 177-182)

Zanimljiva je situacija iz 1895. godine gdje se gradonačelnik Osijeka Rotter pravda grofu Pejačeviću kako među državnim činovnicima u gradu nema socijalista jer oni "neimaju povoda pridružiti se ili protežirati socialistički pokret." Kasnije je Pejačević pisao samom Khuenu kako je kleveta osječkog socijalista Roberta Simona da među činovništvom ima socijalista neistinita i zlobna. Jedino su nezadovoljni dnevničari koji, prema Pejačeviću, zbog svoje niske naobrazbe lako padaju pod utjecaj agitatora. (Cazi, 1958: 182-188)

Jedan od istaknutijih pojedinaca koji su živjeli u Slavoniji, a čije se djelovanje može opisati kao socijalističko ili anarhističko, bio je i učitelj Miloš Krpan iz Dubovika kraj Slavenskog Broda,

rodom iz sela Lipe kraj Gospića. On je imao priliku promatrati društvene promjene koje su se zbivale krajem 19. stoljeća, prije svega raspad tradicionalnih obiteljskih zajednica/zadruga, osiromašenje i socijalno raslojavanje seljaka, izloženost seljaka lihvarstvu seoskih trgovaca, eksploataciju i pustošenje prirodnih resursa, ponajviše šuma, pojavu ekonomske emigracije u prekomorske zemlje, razvoj industrije i postupno pretvaranje seoskog u industrijski proleterijat. (Miloš Krpan, Izabrani spisi, 2010: 247)

RADNIČKI GOVORI

Dana 17. veljače 1895. godine u gornjogradskoj pivovari održana je opća javna skupština protiv nezaposlenosti. Iz policijskog izvještaja ostalo je zabilježeno poduze, ali zanimljivo izlaganje Dragutina Traunheima koji je rekao sljedeće: "Bezposlicah ima dvie vrsti. Jedna vrst sprovadja ugodno život netreba se mučit od rana jutra do kasne večeri i pije po miloj volji, reže kupone i sluša kako mu kćerka glasovir svira. Druga vrst bezposlica muči se da posla dobije, da privredi toliko da on i obitelj od gladi neumre. Kako je to, gorko, mnogi od nas je ove stroge zime osjetio. Mi radnici nemožemo posla dobiti, djeca naša pala su u tifus od gladi, žene nam stenju u teškoj bolesti a nesmiljeni stanodavac tjera nas u sred zime iz stana jer smo sa nekoliko mjesecih plaćanjem stanarine zaostali... Vidimo velik broj siromašne djece da idu sada u ljutoj zimi u ljetnoj odjeći u školu. U školi vlada zagušljiv zrak jer neima ventilacije, kadkad lože furunu tako da se djeca blizu peći znoje kadkad sva strepe od zime... Roditelji bez zasluge nemogu si pomoći a koji nema dosta moralne jakosti postane zločincem, krade da si djecu nahrani... I ja sam – ne stidim se kazati – išao prosjačiti, ali od gladi jer krasti nemogu... Stanje naše je žalosno... Ja od Božića nisam više zaslužio od 17 fr. a imam 5 djece i bolestnu ženu... Od te nadnice mora se radnikah hraniti i odievati, uzdržavati obitelj i školovati djecu, plaćati porez i kiriju. Jeli to moguće od te nadnice? Nije... Prvi povod bezposlici jest kapital. Pogledajmo si radnika od poroda do smrti on je rob kapitala. Diete od 7 godina života svoga kapital upregne da mu radi da mu hasnu vuče, neštediti ni otca mu ni mater upregne braću i sestre. Nije prevaga radnika kriva besposlici krive su mašine u službi kapitala. Mašine rade a kod njih radnici kroz 10 i više satih tim nastaje superprodukcija robe. Kapital imade pune magazine robe ali neima kupacah. Zato pada ciena robe jer se bud zašto razpačiva a tima pada ciena posla i zasluga radnikah, umanjuje se produkcija a suvišni se radnici odpuštaju a ti postaju bezposlice... Načine kako da se pitanje rieši propovieda socialisam. Organizirajte se radnici i vjerujte Marxu koji reče da se zajednički i mirno napred ići mora pa će pobjeda biti radnikah. Mi se sa oblastmi slagati možemo jer one uvidjaju naše potrebe ali kapital ih drži u rukuh pa nemogu pomoći. Zato složno napried unutar granicah zakona i mirno i naša će biti pobjeda."

Sljedeći je govorio Robert Simon koji je kritizirao "lijenčine" koji su isto bili pozvani na skup, te je rekao da on ide u rakijašnice kako bi se ugrijao, a ne kako bi se napio. Kaže: "Glad tjera ljude u socializam on agitira." Simon krivi državu i vladu što narod drže u neznanju i što obrazovanje nije svima jednako dostupno. "Danas još vlada pravo jačega – kao u srednjem vieku ali u drugoj formi. Prije je robio vitez i nosio k sebi u grad ubijajući one koji su mu se protivili – danas sjedi u uredu i pušeć cigaru diktira kazne koje je prije mačem diktirao. Samo je ta razlika da je narod viteza takovoga u srednjem vieku ako ga je uhvatio objesio ili ubio a danas se mi nemožemo

braniti." (Cazi, 1958: 183-185)

OD GENERALNOG ŠTRAJKA DO "OBZNANE"

Godina 1901./1902. značila je ponovno oživljavanje radničkog pokreta. Izvjesne ekonomske promjene u nešto pojačanom razvoju industrije i povećanje broja industrijskih radnika, jače propadanje zanatlija, odrazit će se na strukturu članstva socijaldemokratske stranke i sindikata. (Kovačević, 1972: 226)

Nekoliko dana nakon uspješno provedene prvomajske proslave osječki radnici imali su prvo veliko iskušenje u borbi s policijom. Dana 9. svibnja 1905. izbio je generalni štrajk u znak solidarnosti s radnicima tvrtke Kaiser i Povischyl, koji su već tri tjedna štrajkali, a sada ih je opkolila i policija. To je izazvalo revolt cjelokupno osječkog proleterijata koji obustavlja posao u svim poduzećima. Tijekom generalnog štrajka došlo je do sukoba radnika s policijom i vojskom. U sukobima je ozlijeđeno više desetaka radnika, a 16-godišnji radnik Srećko Kulunčić ubijen je u jednom sukobu s policijom 10. svibnja. Nakon gušenja štrajka uhićeni su svi istaknutiji vođe radničkog pokreta i više radnika štrajkaša. Njih 12 nakon održanog procesa osuđeno je na kaznu zatvora od 14 dana do dva mjeseca. U novinama Slobodna riječ iz 24. svibnja 1905. objavljeno je razmišljanje jednog radnika kako "radništvo u Hrvatskoj nema zajamčenih ustavnih prava i zato je osječkom radništvu ostalo još jedino sredstvo da protiv tih šikana prosvjeduje: generalni štrajk." (Plećaš, 1973: 19-20)

Godine 1907. osječki radnici pokrenuli su vlastito glasilo Volksrecht (Pravo naroda) koje zahtjeva osmosatni radni dan, zaštitu radnika, političku ravnopravnost hrvatskog proleterijata i opće biračko pravo, kako već postoji u Mađarskoj. Volksrecht je odigrao značajnu ulogu u buđenju klasne svijesti i prosvjećivanju radnika, tada u Osijeku i Slavoniji brojne njemačke narodnosti. List je izlazio i u Zagrebu i u Osijeku. (Plećaš, 1973: 24) Uredništvo Volksrechta nalazilo se u Rokovoj ulici, broj 26. Sačuvan je neznatan broj primjeraka tih novina. (Glas Slavonije, Kamil Firinger, 28. 4. 1957.: 8)

Prvi svibanj 1914. godine protekao je u znaku protiv militarizma, za mir u svijetu i bratstvo naroda. Volksrecht piše: "Klasna borba koju vodimo, vrata su koja vode miru, a radnička će klasa doći do mira tek kada bude svladala svoje neprijatelje, kad bude slomila okove kapitalističkog društvenog uređenja." Opća mobilizacija odvela je na front desetine tisuća radnika što je donekle pasiviziralo socijalistički pokret. Osječki socijalisti oštro kritiziraju rat koji je po njima kapitalistički i imperijalistički. Tada ujedno i dolazi do određenog razdvajanja radništva na nekoliko frakcija, a socijaldemokrati su napadani kao politički oportunisti. (Plećaš, 1973: 27) Poslije Oktobarske revolucije u Rusiji vlasti su i u Hrvatskoj i u Slavoniji zaključile da treba ublažiti stavove prema radništvu, pa sugeriraju proslavu radničkog praznika. Desničari su pak predbacivali ljevičarima da razvijaju aktivnost u sindikatima umjesto da rade na sabotiranju Monarhije. (Jović, 1985: 14)

Izbijanje revolucije u Mađarskoj 21. ožujka 1919. godine i stvaranje Socijalističke radničke

partije Jugoslavije bili su novi poticaji revolucioniranju osječkog proletarijata. Tako je u noći između 26. i 27. travnja grad oblijepljen plakatima koji pozivaju na socijalističku revoluciju. Tada ujedno dolazi i do radikalizacije socijalističke agitacije, pa se radnike poziva da na buržoaziju udare silom, da uzmu puške u ruke i sl. (Plećaš, 1973: 35-36)

Na izborima za gradsko vijeće održanima 11. ožujka 1920. komunisti su postigli ogroman uspjeh. Od ukupno 4131 glasa, oni su dobili 2018 i time osigurali 20 mjesta u gradskom vijeću. Ipak, već u svibnju iste godine komunistima su oduzete funkcije u gradu jer, navodno, nisu regularno položili zakletvu. U prosincu 1920. godine vlada je donijela tzv. Obznanu [7], kojom se obustavlja rad komunističkih organizacija i zabranjuju komunističke novine, pod sumnjom da je KPJ pripremala državni udar. (Plećaš, 1973: 38-40) Tako su socijalisti opet stavljeni izvan zakona te su ponovno bili izloženi progonima od strane vlasti.

Osječki radnički pokret puno duguje socijalističkim aktivistima iz susjednih zemalja, prije svega Mađarske. On se razvija u duhu industrijske revolucije i formiranja novih društvenih odnosa na bazi kapitalizma. Prema mišljenju nekih povjesničara osnivanje Osječkog radničko-obrazovnog društva 1867. godine označava početak modernog radničkog pokreta u čitavoj Hrvatskoj. O tome nam pišu i bogati izvori za proučavanje radničkog pokreta u Osijeku. Ipak, prilikom iščitavanja dostupne literature treba imati na umu i tendenciju povjesničara, koji su djelovali za vrijeme komunističkog totalitarnog režima, da spomenutu problematiku nerijetko romantiziraju. Unatoč brojnim aktivnostima socijalistička je agitacija, barem do kraja Prvog svjetskog rata, teško dopirala do većeg broja ljudi, i to iz dvaju razloga. Prvi je, naravno, djelovanje represivnog aparata dok je rješavanje širih nacionalnih pitanja u škripcu između Beča i Pešte predstavljalo drugu prepreku. Kako god bilo, djelovanje osječkih socijalista nije prošlo nezapaženo na ovim prostorima.

BILJEŠKE:

[1] Obratiti pozornost na ideološke sličnosti i različitosti između radikalnog anarhističkog pokreta

te marksističke struje, prije svega iz vremena Prve internacionale (1864. – 1876.). Preporučena literatura: Max Nettlau, Povijest anarhizma, DAF, Zagreb, 2000.; George Woodcock, Anarchism, Penguin Books, 1975.

[2] Mažuran je uredio značajnu zbirku izvora o radničkom pokretu na području Osijeka, u razdoblju od 1867. do 1894., objavljenu 1967. godine.

[3] Zagreb je tada imao 19.857 žitelja.

[4] Isti se ustanak ponekad naziva i posljednjim seljačkim ustankom u Europi.

[5] U izvještajima se uglavnom ne spominju osobna imena radnika.

[6] U nekim izvještajima njegovo prezime se navodi kao Frauenheim.

[7] Obznana je dekret vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donesen 30. prosinca 1920. godine, čime su ograničena demokratska prava građana "u nužnoj obrani države". Ovaj zakonski proglas prije svega je bio usmjeren prema suzbijanju širanjem komunističkog revolucionarnog raspoloženja koji se pojavio na ovim prostorima nakon izbijanja Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine.

OBJAVLJENI IZVORI:

1. Cazi, Josip, 1958. Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, Od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. – 1895.), knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb.

2. Dedić, Dejan, 2010. Miloš Krpan, Izabrani spisi, DAF, Zagreb.

3. Mažuran, Ive, 1967. Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek.

4. Gross, Mirjana, 1957. Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća, izabrani izvori,

Školska knjiga, Zagreb.

5. Sršan, Stjepan, 1993. Osječki ljetopisi, 1686. – 1945., Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek.

6. Vukadin, Ante, 1991. Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka - 1894. god., Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, 1/1991., str. 165-185

LITERATURA:

1. Cazi, Josip, 1962. Radnički pokret Hrvatske (1860. - 1895), Izdavačko poduzeće "Rad", Beograd.

2. Firingner, Kamilo, 1957. Prve radničke novine u Osijeku, Glas Slavonije (Osijek), 28. IV. 1957., str. 8

3. Firingner, Kamil, 1957. Počeci radničkog pokreta u Osijeku, Glas Slavonije (Osijek), 15. IX. 1957., str. 8

4. Jović, Dragiša, 1985. Radnički pokret u Slavoniji, 1918. – 1929., Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod.

5. Karaman, Igor, 1991. Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. – 1941., Naprijed, Zagreb.

6. Kovačević, Ivan, 1972. Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867. – 1914., Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd.

7. Kovačević, Ivan, 1976. Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873. – 1914., Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod.

8. Nettlau, Max, 2000. Povijest anarhizma, DAF, Zagreb.

9. Oštrić, Vlado, 1964. O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919., Putovi revolucije, 3-4 (1964), str. 143-151, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb.

10. Oštrić, Vlado, 1973. Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do godine 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Časopis za suvremenu povijest, 1973, br. 1, str. 99-120, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb.

11. Plećaš, Dušan, 1973. Prvomajske proslave u Osijeku, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta "Božidar Maslarić", Osijek.

12. Povijest, 14, Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848. – 1871.), Jutarnji list, Zagreb, 2008.

13. Sršan, Stjepan, 1996. Povijest Osijeka, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek.

14. Woodcock, George, 1975. Anarchism, Penguin Books.

*Objavljeno u drugom broju **Essehista**, časopisu studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti s Filozofskog fakulteta u Osijeku.*